
JÁRREGA, Ramon; SÁNCHEZ, Eduard (2008). *La vil·la romana del Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès)*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica. (Hic et Nunc; 3)

Amb motiu de la construcció de la variant de Vila-seca i els accessos al parc de Port Aventura, es van practicar les excavacions arqueològiques de la vil·la romana del Mas d'en Gras. La intervenció arqueològica va començar quan la part aèria de l'establiment ja havia desaparegut sota l'acció de les màquines. Per tant, solament es van poder excavar les parts soterrades de la casa.

Les restes s'estenien sobre un espai de 4.400 m², i encara continuaven cap als camps contigus. L'excavació va resultar molt rica en materials, que han estat estudiats magistralment per Ramon Járrega.

El que atorga al jaciment una importància excepcional és el fet de presentar en època republicana, en un període que els autors daten entre la segona meitat del segle II aC i la pri-

mera meitat del segle I aC, unes restes constructives de filiació ben romana, entre les quals destaquen un sistema hidràulic amb dos grans dipòsits units per una llarga canalització d'uns cent metres, un dipòsit dividit en dos i un *dolium*. També s'hi han detectat sitges, algun paviment i alguna resta de paret, a més de la troballa descontextualitzada d'una base de columna i un capitell toscà, que fan pensar en una important vil·la de la primera època.

Tot i que les construccions per sobre del nivell del sòl havien desaparegut, es van conservar extraordinàriament bé els banys de la casa, corresponents als segles I a III. Van ser bastits dins d'un gran dipòsit hidràulic del període anterior, a nivell subterrani, motiu pel qual es van salvar de la destrossa. Ofereixen un dels millors exemples de banys de *villae* pel fet de ser complets i per l'estudi evolutiu que permeten, amb la progressiva incorporació d'elements tècnics.

Aquesta monografia ve a ampliar el catàleg de publicacions de l'Institut

Català d'Arqueologia Clàssica, que en els seus sis anys d'existència, ja gaudeix d'un ampli repertori i d'una notabilíssima consideració de la crítica internacional. Es tracta d'un llibre sobre una vil·la romana d'un interès notable, per la seva singularitat cronològica, així com per la quantitat de materials que va oferir.

MARTA PREVOSTI I MONCLÚS

MACIAS, Josep Maria; FIZ, Ignacio; PIÑOL, Lluís; MIRÓ, Maria Teresa; GUITART, Josep (2007). *Planimetria arqueològica de Tàrraco*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica. 2 v. (Documenta; 5)

Per primera vegada es presenta tota la documentació arqueològica existent sobre la ciutat romana de Tarragona, fins al desembre de 2004, posada sobre el mapa, en dues dimensions, i perfectament georeferenciada. Es tracta d'una tasca ingent, de recollida de la documentació sobre totes les restes romanes conegudes a la ciutat, incloses les nombrosíssimes excavacions arqueològiques de restes desaparegudes, a partir de les quals s'han elaborat les 833 fitxes de llocs recuperats, i un mapa, mitjançant un sistema d'informació geogràfic (SIG). Aquest es presenta en sis plànols cronològics, tretze plànols de situació i

contextualització i vint-i-quatre plànols cadastrals de detall. Al volum o carpeta de plànols, l'acompanya un segon volum de text, amb les fitxes i els índexs, així com una interessant valoració dels resultats.

Una vegada situades sobre el mapa, amb la precisió d'un SIG, totes les restes de la ciutat romana, així com dels seus precedents ibèrics, la comprensió de conjunt aporta reflexions força suggeridores. Per exemple, referent al suposat poblat ibèric preromà, es remarca la gran incertesa que ofereixen les seves restes, ja que no s'ha aconseguit per ara localitzar-ne estructures prou definitòries, com carrers, muralles, etc. La seva migradesa resulta molt desproporcionada amb la gran importància geopolítica que s'ha atribuït al poblat ibèric. Els autors pensen que el pes geopolític de la Tàrraco republicana, inclòs el seu numerari, ha influït en la valoració històrica sobre el nucli precedent. Efectivament, la major part d'investigadors creuen que el poblat ibèric era la capital de la Csetània, que duia el nom de *Kese*, com es deduiria de les emissions monetàries, i que devia tenir una extensió d'unes deu hectàrees. Els autors, en canvi, pensen que podria haver estat un nucli de població establert en aquest punt, en relació amb el comerç grec i fenici que arribava a la badia, així com amb la riquesa d'aigua dolça que proporcionava la desembocadura

del Francolí i el llac subterrani de Tarragona. Fins i tot suggereixen l'alternativa que representa, com a capital de la Cesetània, l'extens poblat de la Punta de la Cella (Salou), a vuit quilòmetres al sud de Tarragona, que podria haver estat la *Saluris* que esmenta l'*Ora maritima* d'Aviè.

Una altra aportació important ha estat la comprovació de la proposta d'urbanisme regular que s'havia avançat per a la Tàrraco de cap al 100 aC.¹ Es detecta en una franja rectangular, dins de la meitat meridional de l'àrea emmurallada, amb una possible extensió fins a l'àrea portuària. És a dir, documenten els primers testimonis urbans en una zona restringida de l'àrea que més tard va ser la colònia. El col·lector que s'ha excavat sota el carrer Apodaca, datat entorn del 100 aC, devia funcionar com una «cloaca màxima», i per tant formava part de l'organització de la trama urbana de la ciutat republicana, definida en *insulae* de 1×2 *actus*. J. M.

Macias² havia suggerit que la retícula urbana podria haver-se originat des del port, així com que el *cuniculus* que hi du aigua podria haver-se construït amb motiu de les necessitats produïdes amb l'arribada de tropes per a les guerres cel·tibèriques. En canvi, davant de la planimetria detallada de Tàrraco, els autors reflexionen que la primera ciutat sembla que s'ha de datar cap al 100 aC, i se li ha d'atribuir unes dimensions més reduïdes, amb les zones est i nord sense ordenació viària. Aquesta part del recinte murat (zona est i nord), podria respondre a un model urbanístic diferent del del voltant del 100 aC i posterior, que podria ser que s'hagués de relacionar amb la *deductio* de la colònia de Cèsar o bé amb el desenvolupament econòmic i demogràfic de l'època d'August.

A partir d'aquestes dades, es planteja també la relació entre aquest model urbà regular i una actuació cadastral, també ortogonal, a l'*ager Tarraconensis*.

En l'espai entre el recinte militar i la ciutat residencial, en la zona de

1. Aquesta retícula urbana regular, ja havia estat identificada i publicada per Josep Maria MACIAS (2000), «L'urbanisme de Tàrraco a partir de les excavacions de l'entorn del fòrum de la ciutat», a J. RUIZ DE ARBULO (ed.), *Tàrraco 99: Arqueologia d'una capital provincial romana*, Tarragona i Barcelona, Universitat Rovira i Virgili, Ajuntament de Tarragona i Generalitat de Catalunya, col·l. «Documents d'Arqueologia Clàssica», núm. 3, p. 83-106.

2. Josep Maria MACIAS (2004), «L'àrea portuària de Tàrraco: noves aportacions i estat de la qüestió», a Josep Maria MACIAS (ed.), *Les termes públiques de l'àrea portuària de Tàrraco: Carrer de Sant Miquel de Tarragona*, Tarragona, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, col·l. «Sèrie Documenta», núm. 2, p. 161-171.

l'actual Rambla Vella, es va trobar un mur megalític, que podria haver estat una possible divisió transversal de la ciutat republicana, que permetria una explicació de la problemàtica jurídica que planteja l'exili de l'excònsol P. Cató el 108 aC en una dualitat urbana (Macias *et al.*, 2007, p. 34). Una segona explicació seria que hagués estat simplement un mur de contenció vinculat amb el col·lector d'aigües residuals que discorre per l'interior de la torrentera al subsòl del carrer de la Portella (Macias *et al.*, 2007, p. 34). Justament en aquest espai buit, seguint el traçat de la Rambla Vella, va circular la Via Augusta, mentre que l'anterior Via Domitia, d'època republicana, sembla que entrava a la ciutat pel portal del Socors, més al nord.

L'estudi mètric i modular de la Part Alta de Tarragona, on es va bastir l'impressionant fòrum provincial, ha permès confirmar que la construcció respon a dos projectes urbanístics. El primer gira entorn del temple d'August, amb el seu *peribolos* i un recinte inferior de grans proporcions, per bé que molt desconegut. El segon, d'època flàvia, manté la mesura de 4,5 *actus* i proporcions quadrades en lloc de rectangulars, que permeten la restitució de molts espais desapareguts, a partir de la comprensió de la modulació i geometria del conjunt.

Així doncs, a partir d'ara, disposem d'una planimetria de la ciutat ro-

mana feta amb la màxima precisió topogràfica, cosa que ha permès que els autors avaluessin tant els aspectes dels orígens ibèrics de la ciutat, l'urbanisme ortogonal que hi van implantar els romans, les seves fases cronològiques, com les particularitats dels equipaments urbanístics, de la seva xarxa de clavegueram, els subministraments d'aigua, el pas de la Via Augusta, les muralles o l'estructura de l'àrea portuària. Aquesta obra representa una eina de treball imprescindible no sols per a la recerca sobre la ciutat de Tarragona, sinó també per a la gestió del patrimoni urbà, del seu desenvolupament museístic i de la projecció del seu passat. Amb ella s'enriqueix notablement el catàleg de publicacions de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, que actualment compta entre les sèries de publicacions d'arqueologia de més prestigi del país.

MARTA PREVOSTI I MONCLÚS

PREVOSTI, Marta; MARTÍN, Antoni (2009). *El vi tarraconense i laietà: ahir i avui. Actes del simpòsium*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica. 259 p. (Documenta; 7)

En aquest volum es recullen les actes del simpòsium sobre el vi tarraconense que va tenir lloc a Teià els dies 9 i 10 de maig de 2007, organitzat

per l'Ajuntament de Teià, l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica i el Museu d'Arqueologia de Catalunya. Les diferents contribucions que s'hi recullen desenvolupen aspectes clau en el coneixement de la producció i difusió dels vins de l'est de la *Hispania Citerior* durant l'alt Imperi romà. Es tracta d'uns estudis que tenen ja una certa tradició a Catalunya, fonamentalment a partir dels treballs de Ricard Pascual duts a terme en els anys seixanta del segle xx. Precisament és també recent la publicació de les actes d'un simposi dedicat a homenatjar aquest investigador, que en molts aspectes es pot considerar complementari al llibre que aquí ens ocupa.

Malgrat el títol, aquest volum no versa únicament sobre el vi tarraconense i laietà (encertada diferenciació, ja que l'aplec sota el nom de *tarraconenses* dels vins que es feien tant a la Laietània com a la zona de Tarragona és una convenció moderna, que pot produir equívocs conceptuals) sinó que també té en compte aspectes importants com el procés de producció del vi, amb la presència de reconeguts especialistes internacionals, com André Tchernia i Jean-Pierre Brun. Es tracten també alguns aspectes importants, com la identificació de cel·les vinàries urbanes a *Baetulo* i *Barcino* (a càrrec de Júlia Beltrán de Heredia i Montserrat Comas), els ports del litoral tarraconense (Pere Izquierdo) i la comercialització exte-

rior dels vins de la Tarraconense (Cèsar Carreras).

La part més extensa del volum està dedicada a diferents estudis territorials, concretament els de Loïc Buffat referent a la *Narbonensis*; Pere Castanyer, Josep Maria Nolla i Joaquim Tremoleda sobre les comarques del nord-est de Catalunya; Albert López sobre els centres terrissers de Sant Boi i Vilanova i la Geltrú; Ramon Jàrraga sobre la producció amfòrica de l'*ager Tarraconensis* i l'*ager Dertosanus*, i Josep Antoni Gisbert sobre la producció de vi al País Valencià en època romana. En el marc de l'organització del simposi, hi figura també la presentació de la cel·la vinària del Veral de Vallmora (Teià, Maresme), a càrrec d'Antoni Martín i Ferran Bayés. Finalment, es presenta un escrit de síntesi elaborat per Marta Prevosti.

Una mica inusual resulta el capítol de Joan Miquel Canals sobre les tendències actuals en l'elaboració de vins, que referma la continuïtat entre els vins romans i els actuals, que deuen ser, però, força diferents d'aquells, tant per la tècnica com pel fet d'haver fet un viatge d'anada i tornada a Amèrica, després que la fil·loxera arruïnés els ceps autòctons.

En definitiva, es tracta d'un conjunt de treballs que donen una nova llum a l'estudi de les produccions vinàries i amforals de la costa est de la

Hispania Citerior (així com de la *Gallia Narbonensis*), que vénen a engruixir la ja abundant bibliografia existent actualment sobre la matèria.

JORDI LÓPEZ VILAR

LÓPEZ VILAR, Jordi (2006). *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tarraco: El temple septentrional i el complex martirial de Sant Fructuós*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Vol. I, 312 p., i vol. II, 240 p. (Documenta; 4)

Aquest llibre recull en essència la tesi doctoral de l'autor. Com indica en la mateixa introducció, és el resultat de deu anys d'investigació desenvolupada al voltant del santuari dedicat als sants màrtirs locals Fructuós, Auguri i Eulogi, que s'erigí extramurs de la ciutat en el segle IV. El treball se centra en el sector septentrional del conjunt paleocristià del Francolí, i s'originà a partir de les excavacions efectuades entre els anys 1994 i 1997 a la zona on actualment s'ubica un centre comercial. L'extraordinària importància del jaciment va despertar de seguida l'interès de l'autor i de la comunitat científica, tant pel valor mateix de les restes com per la seva relació amb l'extensa necròpoli paleocristiana que al llarg de diverses campanyes havia excavat el doctor mossèn Joan Serra i Vilaró els anys vint del segle passat.

Es tracta d'una presentació de les últimes investigacions desenvolupades a l'ampli conjunt funerari i cristià del Francolí, al *suburbium* occidental de Tarraco. Consta de dos volums. El primer està estructurat en tres grans parts. Primerament, la presentació dels resultats dels treballs d'excavació duts a terme entre els anys 1994 i 1997 al sector septentrional del centre de culte cristià del Francolí, que inclou un estudi arquitectònic exhaustiu de la nova basílica excavada i dels nombrosos sepulcres que allotja, així com dels diferents edificis associats i també de les estructures cronològicament anteriors: una via i un petit edifici de caire rural. S'estudien també d'una manera exhaustiva els materials recuperats amb profusió de dibuixos i il·lustració fotogràfica.

En segon lloc, es porta a terme una revisió de les diferents intervencions desenvolupades en el sector meridional a principi del segle XX per mossèn Serra Vilaró i dels treballs dels anys setanta de M. D. del Amo. Aquí s'aporten una sèrie de noves interpretacions fonamentals de cara a la comprensió del conjunt. Destaca l'aclariment d'alguns aspectes de la basílica excavada els anys vint: la diferenciació de dues fases constructives, la definició dels mausoleus associats, la identificació d'un contraabsis que havia passat desapercebut fins llavors i la fixació de la seva cronologia. Igualment s'analitzen els edificis

situats al voltant de la basílica, i s'hi distingeix un grup d'edificis anterior, d'època altimperial, amb edificis funeraris (mausoleus), de lleure (termes) i agrícoles (sitges, dipòsits), així com una construcció paleocristiana lligada a la basílica, que probablement es pugui identificar com una hostatgeria de pelegrins o un monestir.

Acaba el primer volum amb una exposició general de l'evolució d'aquest sector del *suburbium* de la ciutat, que reflecteix un especial dinamisme entre els segles IV i V dC, moment de màxima expansió de les grans àrees funeràries iniciades en el segle III dC i de la monumentalització d'un gran centre de culte martirial al Francolí. El text està il·lustrat amb una àmplia documentació gràfica (plantes, seccions, fotografia, reconstruccions tridimensionals). A més, inclou vint-i-dues pàgines de conclusions amb la corresponent traducció a l'anglès.

El segon volum conté set annexos específics: la relació d'unitats estratigràfiques, un inventari de materials, la descripció detallada dels sepulcres, l'estudi osteoarqueològic i paleopatològic de les restes humanes, l'anàlisi de les restes epigràfiques, les numismàtiques i les escultòriques. Alguns d'aquests annexos han estat realitzats per especialistes en el tema.

En conclusió, es tracta d'una obra fonamental per a qui vulgui apropar-

se a l'època del cristianisme post-constantinià a la ciutat de Tarragona i àdhuc per a qui estigui interessat en arqueologia paleocristiana hispànica en general. En aquest sentit, podem afirmar que supera, pel que té d'actualització i d'ús de les dades més recents, les síntesis anteriors, la més destacada de les quals fou la de M. D. del Amo (*Estudio crítico de la necrópolis paleocristiana de Tarragona*, Diputació de Tarragona, 1979), i constitueix actualment l'obra fonamental no sols per al coneixement de la necròpoli i de l'àrea suburbial del Francolí, sinó també per al coneixement del cristianisme primitiu a *Tarraco*.

RAMON JÁRREGA DOMÍNGUEZ

Montserrat BAJET I ROYO (2009). *El jurament i el seu significat jurídic al Principat segons el dret general de Catalunya (segles XIII-XVIII): Edició de la «Forma i pràctica de celebrar els juraments i les eleccions a la ciutat de Barcelona en el segle XV»*. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra. (Estudis d'Història del Dret; 4)

El quart volum de la col·lecció «Estudis d'Història del Dret», que edita la Universitat Pompeu Fabra de Barcelona correspon a un treball de Montserrat Bajet i Royo, professora agregada d'història del dret d'aquesta universitat.

El llibre té dues parts clarament diferenciades: per una banda, una explicació —a través de les fonts i de la bibliografia secundària— de la idea i de la pràctica del jurament al Principat des del segle XIII al XVIII i, per l'altra, l'edició i transcripció de la «Forma i pràctica de celebrar els juraments i les eleccions a la ciutat de Barcelona en el segle XV», un manuscrit inèdit conservat a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

El volum s'encapçala amb una introducció del professor Tomàs de Montagut i Estragués, catedràtic d'Història del Dret i de les Institucions de la Universitat Pompeu Fabra, i director del Seminari permanent i interuniversitari Josep Maria Font Rius. En ella valora la importància d'aquest llibre de la professora Bajet per perfilar d'una manera més adient el caràcter fràgil i pactista de les relacions entre el rei i l'estructura social catalana en general, i barcelonesa en particular.

La introducció de l'obra s'enca mina en aquesta direcció, i clarifica la importància del jurament en el marc del dret propi i de la seva interacció amb el *ius commune* europeu. El jurament està vinculat tant a la religió com al dret i, en la seva forma externa, té una manifestació en un formulisme que està establert i que s'ha de repetir.

El treball es fonamenta bàsicament en tres fonts distintes: *El Llibre*

apellat consueta, la *Rubrica de juraments antics* i els *Llibres de ceremonial*. També maneja, per donar un abast més ampli, *Les Constitucions i altres drets de Catalunya* i el *Llibre verd de Barcelona*. Aquests llibres serveixen com a preàmbul per conèixer i enquadrar millor l'aportació inèdita que presenta l'autora: l'exemplar manuscrit que es conserva a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (sig. L-47), que, com diu l'autora «possiblement és, pel format i per l'aparença, una còpia oficial de les fórmules dels juraments feta per encàrrec de les autoritats municipals així com el text d'altres matèries concomitants» (p. 14).

El capítol primer del llibre respon a una voluntat clarament explicativa del jurament en el marc de l'estructura organitzativa pròpia de la ciutat de Barcelona. Així, es fa esment del poder municipal i la seva organització i la formació del *ius commune* amb una revisió del poder reial i llur relació amb el poder municipal. Seguint l'obra de Prodi, l'autora destaca que el jurament és la manifestació pública de l'accés de la jurisdicció encarregada pel rei (p. 27). El jurament, per tant, va lligat a la fidelitat al monarca i a la preservació de la seva justícia.

A partir d'una sèrie de consideracions de caràcter etimològic, en el capítol segon Montserrat Bajet ex-

plica el jurament del monarca i dels oficials reials. Per ella, «la doble accepció del terme jurament suposa que tot jurament sigui pronunciat, és doncs un acte de paraules. Les paraules són el text del jurament. Però també suposa una segona referència relativa a la paraula pronunciada. Prestar jurament és córrer un risc, respectar la fórmula i exposar-se a una amenaça que es realitzarà en cas de fals jurament» (p. 36).

La intenció principal del capítol segon és mostrar el caràcter eminentment pactista i parlamentarista del Principat de Catalunya durant l'edat mitjana fins al segle XVIII. Per això, l'autora intenta exemplificar-ho a través d'una contraposició amb altres formes de jurament en el marc del *ius commune*. D'aquesta manera s'analitzen els juraments pronunciats abans de 1299 i el jurament reial a partir de la constitució *Nostres succeïdors...*, que fou aprovada en la Segona Cort de Barcelona l'any 1299.

Els apartats finals d'aquest capítol fan esment del jurament del primogènit com a governador general, el del lloctinent o virrei i, finalment, el dels oficials reials: canceller, procurador fiscal, agutzil, veguer, batlle i mostassà. Aquesta darrera figura fou ja estudiada per la professora Bajet en la seva tesi doctoral i és un dels escassos fils d'unió entre la seva obra primerenca i aquesta obra que aquí es pre-

senta, que esdevé un altre camp obert dins la fecunda labor investigadora de l'autora.

El capítol tercer, de caràcter també descriptiu, explica les vicissituds dels juraments dels oficials municipals, distingint entre el jurament dels electors, consellers i jurats, d'acord amb les diferents fonts. En particular es tracta el jurament dels oficials ordinaris de la ciutat, fent distinció entre els oficials amb funcions de control, vigilància i jurisdicció en els àmbits urbanístic, econòmic i administratiu, per una banda, i els oficials de gestió administrativa i assessorament tècnic, per l'altra. Tanmateix, la classificació no s'esgota aquí, i esmenta també un altre tipus de càrrecs auxiliars del Consell, oficials i examinadors... Tals classificacions permeten una ràpida estratificació dels servents públics que col·laboren en l'activitat administrativa i jurisdiccional del Principat.

L'autora acaba aquesta primera part amb unes conclusions, en què destaca el caràcter sagrat del jurament i que «per influència del *ius commune*, el jurament va passar a ser jurament polític i instrument de dret públic que en el Principat vinculava al rei, als naturals, als oficials i als ciutadans representats pels seus magistrats, segons el contingut dels compromisos» (p. 108).

La segona part del llibre és l'apèndix documental, en què es transcriu la

«Forma i pràctica de celebrar els juraments i les eleccions a la ciutat de Barcelona en el segle XV». *L'incipit* d'aquest manuscrit inèdit és «Rubrica de tots los iuraments o sacraments que deuen fer e prestar lo Senyor Rey Primogenit Lochtinent General e altres oficials e ministres de la ciutat de Barchinona».

La classificació dels oficis i càrrecs que fa l'autora en el capítol tercer és molt útil de cara a la comprensió de cadascun del juraments que es troben en aquest manuscrit, transcrit íntegrament (p. 113-183). Unes il·lustracions d'aquest text rematen aquesta labor d'apropament d'aquest document inèdit al públic especialista.

El llibre és una contribució encertada que contribueix a perfilar encara millor la xarxa de connexions institucionals típiques de la política medieval i moderna del Principat abans dels decrets de Nova Planta. S'ha de llegir en perspectiva comparada amb el jurament en els altres regnes peninsulars i europeus: d'aquesta forma s'accentuen les particularitats del Principat, amb una monarquia menys absoluta i més pendent d'aquesta estructura d'equilibris institucionals.

Des d'una perspectiva teòrica, aquest llibre intenta vincular el significat del jurament amb la seva praxi

real. És per això que la professora Bajet maneja una bibliografia secundària de gran abast, que permet entendre el cas català en el marc del *ius commune* i del pensament jurídic. Per una part, el jurament és un mecanisme bàsic per a la defensa i la garantia del pactisme en el Principat i un instrument que permet distingir clarament les atribucions del rei i les dels súbdits. Però, per l'altra, com mostra l'autora a través del document transcrit, és una eina que permet l'autonomia jurisdiccional de Barcelona i la salvaguarda del seu dret especial. Aquest binomi Barcelona/Principat, en la construcció d'una realitat política pactista en el marc de la recepció del *ius commune*, fa d'aquest llibre una obra de gran interès.

La prosa de Montserrat Bajet, ràpida, concisa i sintètica condueix el lector al bress de la qüestió sense circumloquis. És d'agrair aquest esforç en un tema tan protocol·lari i formal. El lector acaba aquesta obra amb la sensació d'haver-se endinsat en el rerefons de l'estructura política i jurídica del Principat i de Barcelona, sense perdre ni la precisió ni l'enquadrament històric. Per aquests mèrits, el llibre mereix una sincera recomanació al públic interessat, que extraurà un bon profit d'un volum ben pensat i necessari.

RAFAEL RAMIS BARCELÓ

BORDERIAS, Cristina; RENOM, Mercè (ed.) (2008). *Dones en moviment(s): Segles XVIII-XXI*. Barcelona: Icària: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, Grup de Recerca d'Història del Treball (TIG). (Història del Treball; 3)

Aquesta publicació, coordinada per Cristina Borderias i Mercè Renom, recull un seguit d'aportacions que pretenen rebatre l'apriorisme de la passivitat social femenina a partir del coneixement de mobilitzacions de dones en diferents èpoques i espais. Des d'aquestes perspectives plurals es constata com, malgrat no pretendre l'assoliment directe del poder, les seves actuacions posen de manifest mecanismes indirectes utilitzats per influir-hi.

Temma Kaplan a «Social movements of women and the public good» enfoca els moviments contemporanis a Llatinoamèrica a la llum del concepte de consciència femenina, fonament moral d'actuació de dones de les classes populars en nom del rol familiar tradicional. La consciència de responsabilitat sobre el benestar comú porta a aquestes dones a denunciar deficiències dels governs i promoure l'assoliment de necessitats comunitàries, i els atorga una respectabilitat davant les autoritats que perden credibilitat en cas d'enfrontar-s'hi. L'autora reivindica la utilització

d'aquests moviments d'espais públics —mercats, places, esglésies—, des d'on es teixeixen les xarxes de relació que permeten el seu desenvolupament. També valora les experiències de gestió de les mobilitzacions com a pràctiques de democràcia directa per la possibilitat igualitària de prendre part en la presa de decisions.

Mercè Renom a «Les dones en els moviments socials urbans preindustrials: Catalunya en el context europeu» descriu els mecanismes de control dels preus pels ajuntaments catalans i narra alguns dels avalots per reclamar un millor subministrament de carn, blat o aigua, esdevinguts entre els anys 1769 i 1789 a Sabadell, Vic i Barcelona. Renom hi remarca la participació femenina i, en coincidència amb altres estudis europeus, constata el paper primordial de les dones en l'inici de les protestes per passar a un segon pla en augmentar la radicalització. La mobilització de Sabadell el 1789, en resposta a l'actuació municipal encaminada a millorar la recaptació, li serveix per constatar la força de la pressió popular per restablir l'equilibri entre la satisfacció de les necessitats alimentàries bàsiques de les famílies i les exigències pecuniàries de l'Ajuntament.

Michael Ralle a «Espacios femeninos e identidad obrera en la Cataluña de finales del siglo XIX: una difícil convergencia» planteja interro-

gants a l'entorn de la celebració de dos mítings per a un públic exclusivament femení a Barcelona el 1891. L'autor constata la marginació de les queixes de les treballadores per la durada i intensitat de les jornades laborals en les negociacions dels sindicats i atribueix la celebració dels esmentats actes de propaganda a la voluntat dels simpatitzants de l'anarquisme per incorporar-les a la mobilització. La iniciativa d'organitzar les dones en sindicats pel seu compte, ben vista i més tard frenada, no resol el dubte sobre l'existència d'una permeabilitat entre feminisme i moviment obrer o d'una major sensibilitat anarquista per la qüestió femenina.

Isabel Segura a «Constructores de ciutats: El cas de Barcelona» exposa la incidència de les dones en la transformació contemporània del paisatge urbà i humà de Barcelona.

L'autora rememora l'actuació femenina des de les associacions de veïns de les perifèries urbanes als anys setanta per reclamar jardins, serveis educatius i sanitaris a més d'un habitatge en condicions, un bon subministrament d'aliments i un bon transport públic. I remarca com, pels mateixos anys, les vocalies de dones de les associacions de veïns, els primers bars i llibreries de dones i les escoles d'adultes dels barris populars multiplicaren les possibilitats de relació entre dones a la ciutat.

Aquestes actuacions tenen continuïtat en el present amb la reivindicació de la intervenció femenina en les despeses públiques i en el disseny de determinats espais urbans (parcs, parades de transport...).

Clara C. Parramon a «Dones, immigració, moviments veïnals i benestar (1970-1980)» posa de relleu la relació establerta als anys seixanta entre professionals liberals actives en la denúncia antifranquista i dones dels sectors populars, implicades, sovint per raons familiars, en la solidaritat amb les lluites obreres. L'autora valora aquests vincles en el procés d'integració social d'aquestes dones immigrades, que es van enfortir com a persones i van adquirir protagonisme en moviments veïnals de la dècada posterior, i remarca com els canvis en les seves vides personals les van convertir en models alternatius a la submissió tradicional en retornar esporàdicament als seus llocs d'origen geogràfic.

Enric Prat a «Mujeres por la paz frente a la guerra y el militarismo» exposa com s'han interrogat les dones dels moviments pacifistes recents sobre el seu paper respecte als exèrcits i les guerres. L'autor reflecteix la perplexitat de les feministes antimilitaristes davant la incorporació de dones a les forces armades i explica el gir en la seva actuació amb les denúncies de discriminacions i agressions al si de la institució militar. Prat ressalta també

les acusacions sobre l'impacte específic en les dones i els infants de les guerres recents, fetes per grups de dones per la pau des de diferents parts confrontades. Aquesta actuació, conjuntament amb la pressió de feministes i antimilitaristes dels països més allunyats dels conflictes, ha permès el reconeixement de la violència sexual com a crim de guerra pel Tribunal Penal Internacional (1998) i la recomanació de l'ONU de la participació femenina en les conferències de pau.

Raffaella Sarti a «“Ho bisogno di te”. La protesta degli anziani per la regolarizzazione di carers e lavoratori domestici “clandestini” in Italia (2001-2002)» descriu les jornades protagonitzades per gent gran a Itàlia en contra de l'enduriment de les condicions per als immigrants sense papers i ens incita a reconèixer la importància de la mà d'obra que s'hi dedica.

L'autora descriu l'evolució històrica del treball domèstic als països industrialitzats per situar l'actual demanda de cuidadores i dones de fer feines, coberta per immigrants disposats a acceptar horaris i sous rebutjats per la població autòctona. Aquesta situació li fa reclamar la intervenció pública en un tema que es considera privat i insistir en la necessitat de donar tractament legal a les condicions laborals i la qualificació d'aquestes feines, sense oblidar la urgència de promoure iniciatives per tal d'assegurar la

democratització del dret a ser atès en casos de dependència.

Mireia Bofill a «Moviments feministes contemporanis i benestar: reflexions des de la pràctica» evoca la definició de les fites del moviment feminista coetani a les Primeres Jornades Catalanes de la Dona el 1976 centrades en l'assoliment de l'autonomia per les dones mitjançant la formació individual, la lluita per canviar les lleis franquistes i les reivindicacions de socialització dels treballs domèstics. L'autora recorda també com el pas del temps ha permès descobrir els límits d'aquesta pretesa autonomia femenina, malgrat els canvis legals, la potenciació de la perspectiva de gènere des d'institucions oficials i l'aplicació d'algunes mesures de discriminació positiva. Des del present, ens recorda l'obligació de mantenir la pressió per introduir valors femenins en les polítiques públiques i planteja la necessitat d'un nou pacte social pel qual homes i dones assumeixin una nova valoració dels treballs domèstics i de cura.

El conjunt de treballs aporta, des d'una àmplia panoràmica geogràfica i temporal, una bona aproximació a la participació de les dones en moviments socials, tant a favor de les reivindicacions específiques de gènere, més pròpies del feminisme, com en mobilitzacions populars vinculades al benestar de la seva comunitat. I

acompleix, sens dubte, l'objectiu de rebatre el tòpic sobre la passivitat social femenina.

CÈLIA CAÑELLAS

FIGUERES, Josep Maria (2007). *Entrevista a la guerra: 100 converses: de Lluís Companys a Pau Casals (1936-1939)*. Barcelona: L'Esfera dels Llibres.

Entrevista a la guerra és un llibre fruit del periodisme, vull dir que és un producte directe de la premsa quan aquesta és també una font inesgotable d'informació i de cultura. Josep Maria Figueres ha buscat en els diaris els *interviews* més directament relacionats amb la Guerra Civil espanyola. Pràcticament tots els entrevistats menys un són catalans i per tant estan en el bàndol republicà. «L'entrevista és, molt segurament, el gènere periodístic més directe en la seva visualització, i més atractiu pel lector» per la facilitat de lectura que comporta i l'anar i venir de temes que en poques línies poden ser tractats. La recuperació d'aquestes petites cròniques o converses sobre la Guerra i la revolució de 1936-1939 tenen la frescor i la contundència de la necessitat de donar consignes, de provocar adhesions i entusiasmes i de convèncer de la línia

assenyalada com la millor pel polític entrevistat.

És, per tant, un material historiogràfic de primer ordre en la tasca d'anar teixint els fets i les idees, els esdeveniments i les conseqüències del conflicte. Josep Maria Figueres fa una introducció i una valoració del material triat i ens porta de la mà explicant-nos cada entrevista i la font d'on ha surgit, així com una introducció al personatge entrevistat.

Les cent converses van de Lluís Companys a Pau Casals, passant per Josep Tarradellas, Joan Casanovas, Carles Pi i Sunyer, Hilari Salvadó, Frederica Montseny, Joan Peiró, Diego Abad de Santillán, Joan Comorera, Andreu Nin, Pere Bosch i Gimpera, Jaume Miravittles i Lluís Nicolau d'Olwer.

En definitiva, un llibre de complement molt interessant que ens permet endinsar-nos en el paper que la premsa, en aquest cas la catalana confiscada, però també en la internacional, té per donar a conèixer la propaganda que s'exerceix a través dels mitjans periodístics. Els historiadors no podem deixar aquests documents de banda, perquè ens forneixen d'un material que cal tenir en compte.

ALFRED PÉREZ BASTARDAS

MORALES MONTOYA, Mercè (2008). *La Generalitat de Josep Irla i l'exili polític català*. Barcelona: Base.

SOBREQUÈS I CALLICÓ, Jaume; MORALES MONTOYA, Mercè (2008). *La Generalitat a l'exili*. Barcelona: Base.

La història de la Generalitat a l'exili a l'abast del públic culte i del gran públic.

Mercè Morales, conservadora del Museu d'Història de Catalunya (2001-2008) ha treballat i publicat en diversos aspectes de la Generalitat a l'exili i ara ens ofereix el conjunt de les seves recerques de molts anys en un gran volum de paginació —*in extenso* (1.041 p.)— i de contingut: una gran feina i hi afegeix una torna, també molt vàlida: la síntesi del mateix volum (254 p.) amb una ampliació cronològica. En conjunt un treball esplèndid sobre la màxima institució de govern dels catalans en un dels moments durs de la història col·lectiva com fou des de la sortida forçada de la pàtria per la repressió ferotge dels revoltats que la suprimiren tan bon punt tocaren la terra catalana de la «província de Lleida» l'abril del 1938 —no ho feren abans en arribar a la Franja de Ponent, ai las!— i fins al resultat de la Segona Guerra Mundial, l'alta inclosa, quan el nou ordre consolidà el dictador Franco i castigà els catalans que feren costat a la democràcia, i, és clar, a les democràcies

contra els totalitarismes europeus. Franco tingué sort i resistí malgrat ser l'antítesi de la posició democràtica. La Generalitat, com la llibertat, en pagà els plats trencats. El 1948 hom veié que el règim dictatorial anava per llarg. Aquest és el marc cronològic de l'autora, que vol estudiar què féu la Generalitat, qui la mantingué, com s'hi implicaren les diverses forces en l'exili, etc., tota una història apassionant que fins ara coneixíem només fragmentàriament i especialment pel treball, valuós, però naturalment parcial i limitat, i erroni, de Miquel Ferrer i les recuperacions de testimonis que d'una manera paulatina van apareixent fins al conjunt valuós de treballs de Daniel Díaz Esculies.

Segurament el fet que els qui seran homes forts de la Generalitat i presidents —Companys, Irla i Tarradellas— així com el conjunt de secretaris i homes de confiança —intel·lectuals, tècnics...— com Jaume Miravittles, Joan Tauler, etc., no fossin *hommes à lettres* a diferència de Prat de la Riba o Puig i Cadafalch, i no ho dic només per la redacció sinó, especialment, per la conservació de documents, fa que el període estudiat tingui dificultats de coneixement dels protagonistes, que no han deixat memòries, com a molt uns pocs diaris i breus!, com és els publicats recentment de Miravittles o el també recent de Tarradellas, i que esdevé far enmig de silencis. Efectivament, la

falta de memòries, epistolaries, etc., fa que s'hagi d'espigolar en lloc de segar amb els minsos resultats fins a l'aportació fonamental, que marca un abans i un després, de la investigadora.

En primer lloc sorprèn extraordinàriament com, malgrat tenir des de fa tants anys la Generalitat recobrada, hi hagi encara tan poc interès institucional a ajudar a fer la seva pròpia història i que la majoria dels treballs siguin simplement refregits, citacions de citacions i no es faci, com en aquest cas, anar a foradar arxius i a partir d'ací redactar les dades. Crear un centre d'història contemporània i no dotarlo semblantment al d'història antiga sembla una paradoxa... Per no tenir no tenim ni els textos de Josep Irla —articles, cartes, parlaments...— editats, i qui digui que va escriure poc i parlar menys s'erra i només cal que miri la premsa d'exili —tota, no només les tres revistes habituals— i podrà aleshores veure com Irla desenvolupà una notable labor de presència arreu i com sense mitjans —un altre gran tema pendent d'estudiar més enllà de les escasses referències que se li han donat i totes procedents de quatre comentaris en memòries que ho despatxen en poques línies— pogué aconseguir un resultat digne tot i la magnitud de la desgràcia. El mateix podem dir dels altres dirigents, a diferència dels actuals —i consellers i tants càrrecs—, que apleguen els seus discursos que altres escriuen i no sabem on s'atura la pu-

blicitat o el màrqueting. Sobre els mots dels qui forjaren la Catalunya d'ahir no hi ha la feina de recuperació necessària. En acabar la Guerra Civil, no es va poder ajudar els internats als camps, no es pogué assumir una labor culturals i menys política i si hi ha iniciatives com el llibre blanc sobre Catalunya de Buenos Aires, tot i ser de 1956 i escapar-se de l'àmbit d'aquest estudi, fou la iniciativa privada qui ho assumí i no la institució. Ara que la institució té mitjans no ha recuperat ni els parlaments íntegres de Macià, Companys, Irla o Tarradellas més enllà de simples quaderns simbòlics.

El que no ha fet la Generalitat sencera ho ha fet Morales sola en encarar-se a una base: a «reconstruir aquests puzles de més de mil peces, un treball d'artesanía historiogràfica» com remarca Jaume Sobrequés al pròleg. Morales ha treballat tota la bibliografia existent i els arxius i l'hemerografia. El resultat, com remarca Sobrequés, és un treball que posa ordre en el desconeixement que teníem de la màxima institució de govern i que només havia estat estudiat per Daniel Díaz Esculies d'una manera àmplia tot i que no arriba a la síntesi precisa que, del material editat, i dels arxius consultats (de Poblet a Sant Cugat, d'Artea a Amsterdam), Morales ha fet i amb èxit. El mentor de l'obra, el catedràtic de la Universitat Autònoma de Barcelona i antic director del Museu d'Història de Catalu-

nya i un dels prestigiosos historiadors per l'extensió i la profunditat de la seva obra, i coautor de la segona aportació que veurem més avall, escriu al pròleg de la història de la Generalitat que ens ocupa: «El llibre present de Mercè Morales posa ordre, racionalitat i fa entenedor l'imponent desordre polític i institucional que es va produir en el que restava a l'exili polític català després de la desfeta del 1939, i sobretot després de la desaparició de Companys. El millor, el més nou, el més suggeridor del llibre de Mercè Morales, en definitiva la seva raó de ser, són aquells centenars de planes destinades a explicar al món què va passar a l'exili polític català des del 1939 fins a la renúncia d'Irla a la presidència de la Generalitat».

El gran mèrit, doncs, de l'obra és l'extraordinària aportació de dades en una ordenació meticulosa i precisa, en una crònica que es fa llegir amb gust per l'heroïcitat dels temps que narra la historiadora i on van desgranant-se tots els principals esdeveniments, sense defugir cap episodi tèrbol o complex per poques ganes que hi hagi d'estudiar-lo atesa la manca de referències. Què pot fer una Generalitat sense diners i bloquejada pel Govern francès que fins li arriba a tancar una revista cultural per pressions espanyoles com succeí amb *El Poble Català*? Què pot fer un Govern que no és constituït i que hi ha només la figura del president quan aquest és afusellat i

no es té l'estructura amb París ocupat pels nazis? Què es pot fer en guerra a Europa i la Generalitat amb l'exili dividit entre els comunistes i els anarquistes, entre els republicans nacionalistes, que són el gruix, mentre que tots es retreuen mútuament els desencerts i errors i fins en les mateixes files, d'Esquerra Republicana a Estat Català, hi ha divisions i tendències?

Morales passa revista al llarg de vuit extensos capítols en aquesta història. Efectivament: «La Generalitat de Companys (1939-1940)», amb apartats tan suggeridors com l'estructuració política, l'obra cultural i l'elaboració d'uns serveis que no un govern, d'ajuda més que d'activitat pública atenent que hi havia població però no territori (p. 13-172); «La Generalitat Clandestina de Josep Irla (1940-1944)» (p. 173-324), amb el detall de l'activitat política, fonamentalment a Londres i de mode letàrgic a França; «El retorn de les institucions (1944-1945)» (p. 325-426), amb el Consell Nacional Català i les baralles de tot el món de l'exili atès que s'acostava una realitat: la fi de la guerra amb el possible derrocament de Franco i, és clar, altre cop República; «El primer, i únic, govern de la Generalitat a l'exili» (p. 427-520), amb el Govern fallit de Pi i Sunyer i la formació del Govern Irla; «1946, l'any de l'esperança» (p. 521-638), amb la formulació de noves propostes i els rerefons del Govern Giral i les dificultats

derivades de posicionaments hostils entre totes les parts, d'Esquerra Republicana de Catalunya als socialistes passant per Estat Català; «La Generalitat i la crisi republicana del 1947» (p. 639-722), amb el detall de totes les trifulgues intestines; «La fi del Govern Irla i l'inici de la Generalitat presidencialista» (p. 723-798), amb les portes obertes a la propera entrada de Tarradellas a la presidència, que conservarà fins a la reinstauració en plena transició a la democràcia. Finalment «L'obra de govern de la Generalitat» (p. 799-906) ofereix, tot i el seu esquematisme, dades sobre la *Revista de Catalunya*, el suport als estudiants, els Jocs Florals, el servei d'ajut, etc.

El treball de Morales té molt de mèrit, de bon segur que, en aspectes puntuals, hom pot considerar que no ho diu tot, per exemple els Jocs Florals, quina era la relació detallada de la Generalitat en tot el procés? De ben segur que aleshores l'extensió haguera estat el doble i l'haguera fet inviable. El màxim mèrit, al nostre parer, és l'elaboració, per primera vegada, d'una obra sintètica i precisa, rigorosa i molt treballada sobre la institució de govern en els móns de l'exili. Podem demanar sempre més detalls, el bosc, tanmateix davant el desert que existia l'oasi és el que hom sempre agraeix més. A Mercè Morales cal agrair-li l'esforç de la muntanya de documentació vista que ens ha ordenat, elaborat i explicat amb mestratge i eficiència.

Podem demanar, doncs, més. No apareixen tots els treballs mexicans sobre Cárdenas i l'exili, per exemple els fonamentals de Margarita Carbó, però no hi fa res, la figura i labor del president hospitalari resten ben detallades gràcies a Clara R. Lida i J. A. Matesanz, que sí que utilitza, i amb encert, Morales. Resta diluïda la presència de la Generalitat fora de França i Mèxic, per exemple Veneçuela amb el delegat Marc Aureli Vila, que no apareix a l'índex onomàstic, sí, en canvi, a la bibliografia. Seria encara més titànica la labor de capbussar-se en els materials tan esparsos per veure la projecció internacional de la Generalitat, sigui davant els organismes internacionals, sigui davant els ciutadans escampats en diàspora terrible arreu del món, famílies hi hagué, com la Pi Sunyer, que hagueren d'anar per aquests mons de Déu amb passaports de cinc estats diferents.

El llenguatge és precís i l'autora el situa amb precisió per al seu treball. En algun cas es generalitza, així *Foc Nou* és etiquetat com a *diari* per *revista* (p. 365) o la *Revista de Catalunya* és caracteritzada de *reedició* per *represa* (p. 115) o Modest Sabaté definit com a director de *La Veu de Catalunya* (p. 79), i caldria afegir que no és un diari sinó una revista irregular d'exili, que sí que va dirigir. No tothom coneix que amb el nom del diari de la Lliga, *La Veu*, el sector republicà del partit edità una publicació a Perpinyà.

Una bibliografia rica i extensa, que avala el bon treball fet i que constitueix una de les millors recopilacions amb entitat pròpia i imprescindible d'ara endavant per a qualsevol recerca sobre l'exili. Millorable com tot, per exemple, sorprèn que no citi l'edició catalana del testimoni extraordinari d'Agustí Bartra en la seva novel·la autobiogràfica sobre els camps del Rosselló (1943, 1968, 1974...), mentre que sí que n'esmenta l'edició castellana, igual que les famoses *Meditacions* de Gaziell, de les quals tampoc cita la versió catalana i sí la castellana. Altres dades de matís són que, de l'extraordinària crònica de la retirada de Rovira i Virgili, citi la primera i tercera edició, mentre que deixa la darrera, que és l'única que té un text de presentació del treball; utilitza per al consell de guerra de Companys treballs de transcripció, quan la Generalitat publicà el facsímil del sumari, que és l'edició acurada i que cal seguir; no cita les memòries de M. A. Vila, delegat de la Generalitat a Veneçuela; esmenta la primera edició en lloc de la segona de les de Josep M. Murià... En fi, matisos que no enterboleixen ni un tel una ingent massa documental de més de sis-cents treballs que ha utilitzat amb qualitat, rigor i interès. Sempre hi ha ampliacions, així sobre els camps d'internament podien utilitzar-se, tot i que Morales ja usa la bibliografia fonamental, les memòries de Lluís Ferran de Pol (2003), F. Pons (1993), C. Mes-

tre (1986)... Dades menors totes elles i que fan que el resultat global no se'n ressenti. La bibliografia fonamental ha estat citada i consultada i usada, que és l'important. Sigui com sigui el mig centenar de pàgines de bibliografia solvent avalen la feina feta.

Com a altres aspectes, destaquem el valor de la pulcra edició, amb notes abundoses, fotografies remarcables i on des de la portada amb una evocadora i ben pensada fotografia d'un camí solitari tardoral ens destaca el fet: solitud dels capdavaners, incertesa en el destí i incomoditat plena en boira, humitat, pluja... però fins en el febrer més dolent floreixen els ametllers i l'esperança brolla. Tanca l'obra un extens índex onomàstic i toponímic reeixit i curós, atès que no hem trobat, a diferència de tants d'altres, dels quals no fem pas ressenyes, i la dada no surt però tot usuari s'ho coneix, cap discordança entre la paginació de referència i les dades del text. Sempre hem trobat amb precisió el que buscàvem. Feina fosca i tanmateix fonamental i ja que no fem índexs conceptuals en el món llatí almenys que els onomàstics siguin curosos.

A l'obra no hi abunden els errors o els lapsus, al darrere d'un treball d'aquesta tipologia hi ha moltes lectures prèvies i moltes del procés editorial. Sempre s'hi escola algun lapsus que, en aquests cas, és menor i quantitativament irrellevant, i de cap ma-

nera fa desmerèixer el conjunt de l'obra, així, per exemple, la confusió —hom ja hi al·ludia els anys trenta— entre els germans Xirau Palau, el polític Josep i el filòsof Joaquim (p. 229), on se'l fa participar en la primera reunió de la Diputació permanent (Mèxic, 1942) quan fou, naturalment, el polític. L'errada resta també palesada a l'índex. Però trenta-quatre pàgines d'índex mostren l'amplitud de l'esforç i si l'esmentem només és per verificar que l'hem vist detalladament, que mereix tots els elogis per l'extraordinària utilitat en la cerca de dades en el miler de denses pàgines del treball.

Els errors són minúsculs, com ara esmentar a Palma Guillen com a amiga de Nicolau d'Olwer, quan en realitat és l'esposa (p. 154); Morales ho escriu erròniament per copiar-ho literalment del llibre de Josep Benet (2005), *El president Companys, afusellat* (Barcelona, Edicions 62, p. 177), quan al *Diccionari dels catalans d'Amèrica. Contribució a un inventari biogràfic, toponímic i temàtic* (vol. IV, p. 178) s'explicita clarament el lli-gam.

Esperem els altres futurs llibres que, procedents de la tesi doctoral, caldria donar a conèixer, amb delit, com diu Sobrequés, atès que el treball, el tema i el resultat s'ho ben valen.

El segon llibre que ens ocupa és una obra sintètica també, tot i que l'extensió (254 p.) ens la fa molt digerible. Dels deu capítols la meitat

són un resum de l'anterior que hem vist, un d'introductor sobre la desfeta i l'exili i quatre de nous que constitueixen una excel·lent explicació sobre el període que va des de la successió d'Irla fins al restabliment, amb el període llarg de 1954-1977, amb Tarradellas al davant després d'aturar el cop de Serra i Moret, que aspirava també a la presidència com a president del Parlament. Ací hi notem la mà de Sobrequés, autor dels millors treballs sobre el retorn de Tarradellas i de la Generalitat. Obra de ritme molt àgil, sense notes, ni índexs ni bibliografia però sí amb l'apèndix documental —ampliat cronològicament d'acord amb el marc temporal que abraça— i amb una clara dimensió expositiva i d'alta divulgació. En cap manera podem considerar-lo un resum de l'obra magna de Mercè Morales sinó gairebé com les conclusions de l'obra amb l'afegit del període 1949-1977 que té, ultra la concisió, el mèrit d'unes expertes plomes i esdevé, doncs, una visió historiogràfica sòlida, amena i actual en la línia que qualsevol lector pot arribar a conèixer una de les aventures col·lectives de la història de Catalunya més destacades del segle xx com fou l'organització del Govern dels catalans en plena diàspora. Dos treballs diversos en presentació, units per la temàtica i amb un resultat brillant cridats a ser obra de referència.